

АРХЕОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ

УДК 902.2/3(4УКР-4ТЕР)

Олександр МАСАН, Юлія МИСЬКО

ЕТАПИ БУДІВНИЦТВА ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ У СВІТЛІ НОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті йдеться про головні етапи спорудження цитаделі Хотинської фортеці. Аналіз писемних, іконографічних та археологічних джерел дозволяє спростувати поширену в історіографії думку щодо датування останнього періоду перебудови замку 40-ми рр. XVI ст. Завдяки археологічним дослідженням, проведеним експедицією Чернівецького національного університету в 2009 р., було віднайдено рештки південно-східної башти XV ст., зруйнованої після 1673 р. Це підтверджує, що сучасного вигляду цитадель у Хотині набула лише у другому десятилітті XVIII ст. в результаті розбудови для потреб турецького гарнізону.

Ключові слова: Хотинська фортеця, башта, археологічні дослідження, оборонні споруди, етапи будівництва.

Александр МАСАН, Юлия МЫСЬКО

ЭТАПЫ СООРУЖЕНИЯ ХОТИНСКОГО ЗАМКА В СВЕТЕ НОВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Статья посвящена главным этапам сооружения цитадели Хотинской крепости. Анализ письменных, иконографических и археологических источников позволяет опровергнуть распространенное в историографии мнение относительно последнего периода перестройки замка в 40-х гг. XVI в. Благодаря археологическим исследованиям, проведенным экспедицией Черновицкого национального университета в 2009 г., были обнаружены остатки юго-восточной башни XV в., разрушенной после 1673 г. Это подтверждает, что современный вид цитадели в Хотине приобрела только во втором десятилетии XVIII в. в результате расширения для нужд турецкого гарнизона.

Ключевые слова: Хотинская крепость, башня, археологические исследования, оборонные сооружения, этапы строительства.

Olexandr MASAN, Jylyia MYSKO

STAGES OF A CONSTRUCTION OF THE KHOTYN CASTLE WITH NEW ARCHAEOLOGICAL SOURCES

The article deals with the main stages of construction of the citadel of the Khotyn fortress. The analysis of the written, iconographic and archaeological sources allows us to refute the widespread view in the historiography on the last period of reconstruction of the castle in the 40-th XVI century. The archaeological researches of the expedition of Chernivtsi National University in 2009 remains

of the south-east tower (XV century) were found. This tower was destroyed after the 1673. This confirms that the modern view of the Khotyn citadel got only in the second decade of the XVIII century as a result of the rebuilding for the needs of the Turkish garrison.

Key words: Khotyn fortress, tower, archaeological research, defense facilities, construction stages.

Комплекс фортифікаційних споруд у Хотині належить до визначних пам'яток оборонної архітектури XIII-XVIII ст. Проте писемні джерела не містять відомостей про час будівництва першого кам'яного замку, як і понині існуючої цитаделі з палацом, каплицею, казармою і криницею. Щоправда, іноді в науково-популярних публікаціях фігурують надумані дати спорудження тих чи інших будівель без наведення будь-якої аргументації. Наприклад, К. Липа безпідставно зазначає, що «гочно встановлено лише дату будівництва замкової каплиці – 1230 р.» [6, с. 87]. Вважасмо, що визначитися з головними етапами будівництва цитаделі можливо лише на основі археологічних розкопок, архітектурного обстеження будівель, вивчення іконографічних матеріалів і виявлення в писемних пам'ятках «прихованої» інформації.

Питання виникнення і розбудови Хотинської фортеці цікавлять науковців не один десяток років. За багатолітній період склалася значна історіографія, початки якої сягають XIV ст., коли фортеця вперше згадується у літописах і документах, а останні роботи – цьогорічні [13, с. 51-52]. Рамки нашого дослідження унеможливають докладно їх навести, тому обмежимося згадками лише декількох узагальнюючих історіографічних праць [16, с. 71-75; 1, с. 168-174].

Стосовно першої стадії будівництва Хотинського замку науковці оперують лише гіпотезами, які, проте, ґрунтуються на вагомих спостереженнях. Вітчизняні фахівці ще в 50-х роках XX ст. звернули увагу на розташування цитаделі в досить низькому місці, оточеному з трьох сторін узвишшями. Це свідчить про те, що найдавніший замок збудували задовго до появи не лише артилерії, але й камнекидальних пристроїв [12, с. 72].

Спорудження перших укріплень в Хотині слід віднести до кінця X – початку XI ст. На нижню дату вказують уламки давньоруської кераміки, знайдені Б.О. Тимошуком у ході розкопок внутрішнього двору замку, та рештки жител з керамікою X–XI ст., виявлені ним на південь від цитаделі [19, с. 36-37]. Під час польових робіт 2004-2006 рр., що проводилися експедицією Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ, трапилося чимало уламків горщиків XI – початку XII ст. біля фундаменту мечеті XVIII ст. Мабуть, вони походили з решток житла, зруйнованого під час будівництва мечеті. Виразні сліди будівель XI – першої половини XII ст. простежено також в обриві дороги за 1 км на південний захід від цитаделі. Отже, в той час існувало декілька поселень, які могли розвиватися лише під захистом замку-дитинця. Останній являв собою, вірогідно,

земляний вал з дерев'яними заборолами, захищений з напівної сторони ровом, видовбаним уоперек скелястого мису.

Монголо-татарське нашествя змусило галицько-волинського князя Данила Романовича в середині XIII ст. розпочати спорудження кам'яних укріплень на стратегічно важливих напрямках. Згідно з літописом, «города він ставив проти безбожних татар» [7, с. 419]. Ці заходи продовжував і його син Лев Данилович.

Залишки муру другої половини XIII ст. завдовжки 14,5 м і заввишки 7,5 м збереглися в нижній частині нинішньої східної стіни замку за 10 м на південь від північної вежі. Найдавніший мур узгоджується з рештками симетрично трикутного в профілі рову шириною 6 м. У ньому було знайдено кераміку другої половини XIII-XIV ст. і наконечник стріли листо-подібної форми [19, с. 35-36]. Крім того, під час археологічних розкопок усередині цитаделі було виявлено рештки будівлі, мабуть, церкви, мурованої зі світлого вапняку та рожевої плінфи. Ці дані не узгоджуються з думкою Т. Нестерової, яка вважає, що спершу був споруджений тільки донжон (очевидно, північна вежа), який проіснував самостійно з XIII по XIV ст., а тільки після цього був добудований фортечний двір на південь від нього [13, с. 51]. Вірогідно, перший кам'яний замок одразу включав в себе подвір'я, хоч і займав лише близько третини площі нинішньої цитаделі. Наприкінці XIV ст., коли Хотин належав уже до Молдавського князівства, було проведено часткову реконструкцію його мурів і башт з огляду на появу в регіоні гармат.

Однак широке застосування артилерії почалося лише із середини XV ст. Це спонукало молдавського господаря Штефана III капітально перебудувати Хотинський замок у 60-х – на початку 70-х років XV ст. Принаймні у 1476 р. він був уже настільки міцним, що османське військо не змогло його здобути [22, с. 645-646; 27, с. 62]. Захистом від гарматного вогню стали товсті (до 5 м) і високі (30-32 м) мури і башти. Тоді ж відбулося розширення внутрішнього подвір'я у південному напрямку більш ніж удвічі, до розмірів приблизно 110 x 55 м. У такий спосіб архітектори вирішили проблему низького розміщення замку відносно сусідніх пагорбів, однак постала незручність, пов'язана з надто заглибленим розташуванням замкового двору відносно мурів і башт. Тому на ньому з рваного каменю збудували майбутні підвали, аркові склепіння яких опиралися на потужні муровані стовпи. З проміжків між цими спорудами і мурами та баштами вибрали насипний ґрунт до кам'янистого материка, який вкрили стяжкою – шаром каменів, скріплених вапняковим розчином, завтовшки 1 м у центрі двору з потовщенням до 2 м у напрямку мурів. На думку Б.О. Тимощука, цей шар «бетону» мав запобігати таємним підкопам. Стяжку засипали будівельним сміттям і привізним ґрунтом, таким чином піднявши рівень замкового двору приблизно на 8 м. Початково змуровані споруди перетворилися на підвали, які слугували фундаментами для наземних двоповерхових будівель: двох палаців, каплиці, казарм та ін-

них приміщень, які не збереглися. Б.О. Тимошук слушно зазначав, що їх було зведено «як єдиний архітектурний комплекс у другій половині XV ст.» [19, с. 32]. Відповідно, на 8 м став глибшим колодязь, пробитий у скельній основі в центрі південного двору замку, мабуть, ще до початку перебудови укріплень.

Стосовно останніх етапів розбудови Хотинського замку в історіографії побутує думка, що він набув нинішнього вигляду в 40-х рр. XVI ст. У більшості публікацій стверджується, що 1538 р. твердиню зруйнували поляки, які знищили південний мур, надбрамну і південно-східну башти, сильно пошкодили південно-західну башту і значну частину східного муру, включаючи розташований впритул до нього (другий) палац. Зруйновані мури і башти було відбудовано в 1540-1544 [8, с. 290; 3, с. 37; 14, с. 368], 1541-1546 [5, с. 32; 4, с. 70] або 1544-1548 рр. [20, с. 419]. Замок розширили, звівши південний мур і нову надбрамну башту на 25 м південніше. Отже, як пише Д.Н. Гоберман, «те, що перед нами тепер, – результат проведених у 1540-1544 роках великих робіт з відновлення і розширення цитаделі» [2, с. 141].

Жоден з авторів наведених тверджень, на жаль, не вважав за потрібне наводити докази, хоча аналіз писемних джерел, зокрема хронік і літописів XVI-XVII ст., може уточнити хід подій під Хотином у 1538 р. Цей епізод побіжно згадав автор літопису 1504-1551 рр. чернець Макарій. Пишучи дуже образно, він зазначив, що «от севера тяжкоумнии, (...) яко грълый смръчь, хотиаху Хотинь тврѣдостеный и крепконижны поглытити» [17, с. 84]. Але автор не повідомив нічого про реалізацію поляками цього наміру.

Більш докладно описав ці події польський анонім середини XVI ст. Він повідомив, що «Зигмунт, король польський, послав військо своє до Хотина, над яким був гетьманом Ян, граф з Тарнова, і він добував Хотин два тижні, аж приїхав до нього Петро-воевода і там поклонився королівському гетьманові і присягав королю польському з усіма своїми панамі» [11, с. 113].

Ще більше інформації надає нам хроніка М. Бельського, який писав, що Тарновський з піхотою і кіннотою розташувався «у місяці серпні біля Хотина і наказав копати під нього, бажаючи підкласти порох під мури, і міг би цього досягти (і mogby był tego dokazać), але в той час воевода шукав згоди» [24, с. 1078]. Тобто, гетьман мав намір зруйнувати замок, але не зробив цього, тому що Петро Рареш запропонував укласти мир.

Згідно з М. Стрийковським, коронний гетьман, обложивши замок, «вже б його здобув через закладання пороху, але воевода Петрило просив ласки і миру (...), що й отримав, коли знову склав присягу королю Сигізмунду. Хотин – замок гарний і міцний, (...) я його бачив 1574 року [...]» [29, с. 399].

Ці події згадав і молдавський літописець Г. Уреке (помер 1647 р.), який писав, що Тарновський «почав обстрілювати фортецю (...), чекаю-

чи на короля (...)). Але далі він перейшов до опису татарсько-турецького нападу на Молдавію [30, с. 76].

Отже, писемні джерела повідомляють, що поляки мали намір висадити мури замку в повітря, але не зробили цього, тому що в Хотині було укладено молдавсько-польську мирну угоду.

Попередні дослідники Хотинського замку не брали до уваги також іконографічний матеріал, такий, як картина Яна ван Хугтенберга (Jan van Hughtenburgh) «Битва під Хотинном» (перша чверть XVII ст.), написана для родини Я. Собеського [31, 72-73], та офорт Ромейна де Хоогге (Romeyn de Hooghe) «Битва під Хотинном» (1674 р.) (рис. 1). Голландський митець виконав його на основі малюнка очевидця польсько-турецької битви 1673 р. Ф. Гратта, секретаря Я. Собеського [32, с. 139]. Судячи з того, як точно передано особливості складного ландшафту довкола замку, Ф. Гратта замалював останній з натури, передавши низку конструктивних елементів, важливих з військової точки зору.

На офорті чітко видно, що південна ділянка замкових укріплень виглядала зовсім по-іншому, ніж тепер. У південно-східному куті стояла кругла башта, яку вінчали машикулі – навісні бійниці. До неї вів міст, який базувався на п'яти опорах. Міст проходив поряд зі східною вежею, завертаючи під прямим кутом до напіваркового в'їзду, влаштованого безпосередньо за нею у східному мурі. Між третьою і четвертою опорами у напрямі в'їзду настил мосту було піднято за допомогою двох кранів. Частина мостових опор збереглася донині як елемент муру, що з'єднує південно-східний кут замку з напільною скелею і перекриває оборонний рів зі сходу, з боку Дністра. Ту обставину, що південно-східний кут замку нині має в плані вигляд прямокутного виступу, теж слід пояснювати використанням крайніх з північного боку мостових опор для будівництва нині існуючого муру.

Між круглими південно-східною і південно-західною баштами стояла порівняно невелика прямокутна, мабуть, квадратна вежа. Всі вони на декілька метрів виступали за мур, тобто були фланкуючими. Південний мур не мав мерлонів. Його завершенням слугувала мурована галерея з вузькими бійницями, які виходили не лише назовні, але й, можливо, всередину замкового двору.

При порівнянні пропорцій східного муру, зображеного на офорті 1674 р., з пропорціями нинішнього муру, кидається у вічі незначна відстань між південно-східною і східною баштами. Навіть якщо автори малюнку 1673 р. й офорта 1674 р. не дотрималися точних розмірів, немає сумнівів у тому, що південно-східна вежа розташовувалася порівняно близько до східної вежі. Беручи до уваги цей факт, рештки першої зі згаданих башт слід шукати у внутрішньому дворі цитаделі поблизу чотирикутного каземату, який зараз розміщується приблизно там, де вона стояла.

Тому у 2009 р. археологічна експедиція Чернівецької філії ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інсти-

туту археології НАН України зосередила свою роботу саме у цій – нижній – частині прибраманого двору замку, де було закладено 3 розкопи.

Розкоп № 1 (2,7 x 5,6 м) примикав до південної стіни каземату, впритул до нього розміщувався розкоп № 2 (з початковими розмірами 3,3 x 4,3 м), а розкоп № 3 (2 x 4,6 м) був розбитий поблизу західної стіни каземату для вивчення залишків напівциркульної кам'яної кладки, що спостерігалася на поверхні. Результати її розчистки підтвердили, що це частина внутрішньої стіни південно-східної башти, до якої з протилежного боку примикав зруйнований південний мур. Північна частина стіни враз входить під каземат XVIII ст. Загальна довжина її внутрішнього периметру – близько 4 м, включаючи 0,2 м, які вдалося прослідкувати під фундаментом каземату. Південна частина зруйнована пізнішою кладкою. Висота розчищеного відрізка коливається від 0,57 до 1 м.

Стіна складена з 4–9 рядів каменю різної величини та збереженості. В основному, це – силурійський вапняк сірого кольору (за визначенням к.і.н., доцента кафедри фізгеографії і раціонального природокористування географічного факультету ЧНУ Б.Т. Рідуша), який в народі називають «слупак» через властивість добре розколюватися на пластини. Блоки підпрямокутної та трапецієподібної форми різних розмірів скріплені вапняковим розчином з домішками камінців. Виходи силурійського вапняку спостерігаються по всій території фортеці, з нього вимурувані основи мурів і башт XV ст., що візуально добре простежується із зовнішнього боку західного оборонного муру.

У кладці внутрішньої стіни південно-східної башти також присутні блоки з жовтуватого сарматського вапняку, який більш крихкий і добре піддається обробці. Він використовувався як облицювальний камінь. Вірогідно, стіни башти зводилися за будівельним принципом римо-візантійської кладки: зовні і зсередини викладалися підпрямокутні брили, а внутрішній простір забутовувався камінням неправильної форми, залитим вапняковим розчином. У такий спосіб, очевидно, побудовані й оборонні стіни: у пробоїні із зовнішнього боку західного муру, де знищено облицювальні блоки, проглядають шматки каміння із забутовки. При чисельних перебуваннях фортеці облицювальні блоки могли повторно використовуватися.

Розкоп № 3 із західного боку був розширений шляхом підтрикутної прирізки, обумовленої наявністю простеженими у цьому напрямку виходами нерівномірної кам'яної кладки. Очевидно, це залишки південної стіни, яка свого часу з'єднувала південно-східну та південно-західну башти замку. Її рештки у вигляді розвалу каміння розмірами 5 x 3,8 м вже траплялися при роботах минулих років. Розколюга, вірогідно, від вибуху кам'яна кладка – це все, що залишилося від південного муру, який був зруйнований після 1673 р. Вона являє собою внутрішню частину стіни, створену шляхом забутовки силурійським вапняком неправильної форми за допомогою скріплюючого розчину простору між зовнішніми і внутрішніми рядами облицювальних брил, які не збереглися.

Внаслідок подальших перебудов на місці південного муру постали інші фортифікаційні споруди, залишки яких тепер не дають можливості скласти цілісне уявлення про попередній архітектурний етап. З північного боку кладку обмежує пізніша стіна, можливо, продовження досліджуваного об'єкту у подальшому будуть зафіксовані і за нею. Для з'ясування глибини залягання кладки башти від сучасної денної поверхні вздовж її виявленого краю за напрямком захід – південний схід була закладена траншея шириною 0,5-0,6 м і глибиною 1 м, в якій простежено продовження каміння.

Заповнення розкопу № 3 з боку внутрішньої стіни башти, в основному, складалося з ґрунту та жовтої глини, насичених чисельними уламками каміння, іноді великих брил. Керамічних знахідок небагато, серед них заслуговують на увагу два фрагменти турецьких напівфаянсових кавових чашечок з поліхромним розписом. На обох уламках шар прозорої глазури через погану збереженість частково втратив свій блиск і почав відшаровуватися. Крім того, у цьому розкопі у фундаменті каземату, майже під його південно-західним кутом, між брилами у скріплюючому розчині, трапилася монета – боратинка Яна Казимира (1648-1668 рр.), а недалеко від неї – ачке Ахмеда III (1703-1730 рр.). Серед нумізматичних матеріалів із суміжних розкопів – білоновий солід Сигізмунда III (1587-1632 рр.) та мідний гріш Августа III 1755 р. [25, с. 30].

Зовнішній край стіни башти вдалося відстежити в розкопі № 2 після вняття розвалу каміння, внаслідок чого всі три розкопи об'єдналися. Він чітко читався за облицювальними брилами та слідами забутовки. Ширина між зовнішнім і внутрішнім краями стіни визначалася приблизно в 2,3 м. Дослідження утруднювалося значною кількістю каміння, яке внаслідок руйнації фортифікацій завалилося зверху на залишки башти. Простежений зовнішній периметр довжиною 6,8 м і висотою 0,7 – 0,8 м складався з 5-8 рядів підпрямокутних брил різної величини. У західній частині він під прямим кутом входив у рештки південного муру XV ст. Цікавою особливістю зовнішнього краю башти виявився викладений, очевидно, з орнаментальною метою пояс з червоної цегли, який починався на відстані 3,5 м від місця з'єднання південної стіни та вежі і зберігся на довжину 1,15 м. Подібні орнаментальні стрічки прикрашають всі башти і мури замку, споруджені у XV ст., а вище них розташовуються викладені з цегли «вавілони» та «голгофи». Загалом поки що віднайдено приблизно третину оборонної споруди, продовження її не збереглося на досліджуваному ґрунтовому рівні (рис. 2). Можливо, воно залягає глибше і його виявлення буде завданням наступного польового сезону.

Крім залишків стін вежі, у заповненні розкопів був присутній значний археологічний матеріал, серед якого найбільш численним виступає керамічний: посуд, кахлі, глиняні люльки. Переважаюча маса знайдених уламків посуду місцевого виробництва і представлена вінчиками, стінками і денцями мисок, тарелів і горщиків різної збереженості, які датують-

ств. в основному, XVI-XVIII ст. [10, с. 17-19]. Друга група кераміки є імпортованою і переважну її частину складають турецькі напівфаянси першої половини XVIII ст. з м. Кютах'я [9, с. 277-279]. До турецького імпорту можуть бути віднесені також носики та ручки від глиняних кумганів – вузькогоріхних посудин, своєрідних глечиків для води, які використовувалися в Азії для вмивання та миття рук.

Серед тридцяти ушкоджених люльок також переважають турецькі, різної величини, форми та забарвлення. Велика кількість і фрагментованих (більше 50 екземплярів) чашечок та тулійок (близько 30 екземплярів) різної збереженості, є три позолочених уламки. На них зустрічаються клейма з написами арабською в'яззю, у вигляді триквестра, зірочки, пташки. До речі, зображення пташок в такій самій манері виконання прикрашають віконні отвори південно-західної вежі. В розкопах також знайдені релієфні скляних посудин, кулі, цвяхи, кам'яні та чавунні ядра.

Таким чином, порівняння іконографічного матеріалу з результатами розкопок не залишають сумнівів у тому, що станом на 1673 р. південна частина оборонних споруд замку розташовувалася на відстані (в середньому) 20 м від зовнішньої стіни нинішнього муру. Це означає, що в 40-х роках XVI ст. розширення замку в південному напрямі не проводилося, і це цілком відповідає відомостям писемних джерел, згідно з якими 1538 р. польське військо не встигло зруйнувати мури, хоч і мало такий намір.

Для з'ясування часу і обставин руйнації та відбудови південної смуги оборонних споруд замку розглянемо декілька важливих елементів її сучасної забудови. По-перше, ділянка муру, що зараз відходить від південно-західної башти і напівциркульно завертає на схід, зводить нанівець можливість вести фланкуючий вогонь уздовж оборонного рову з названої башти. Отже, ця вежа перестала бути фланкуючою стосовно рову. По-друге, у нинішній надбрамній башті є нижній ярус з бійницею у південній стіні та виходом у рів у східній стіні, розташованим майже на рівні дна рову, що цілком неприпустимо в тому випадку, коли б замок був єдиним оборонним об'єктом у цьому місці. По-третє, звертає на себе увагу й орнаментация мурів у вигляді цегляних «вавілонів». У нижніх рядах вони зображені у плані, верхні – у профілі як чотириступінчасті піраміди, увінчані хрестом («голгофи»). «Вавілоні» збереглися на східній ділянці муру між північною баштою і каплицею, на самій північній башті і на західному мурі, крім декількох вузьких ділянок. Але цього орнаменту немає на відбудованій частині південно-західної вежі і на південному мурі. Виникає питання: якщо відбудовні роботи велися за часів другого правління Пєтра Рареша, тобто в 40-х роках XVI ст., то що могло завадити архітекторам відновити християнський орнамент, який прикрашав більшу частину зовнішніх стін? Таких запитань є ще багато, але й поставлених досить.

На сучасному етапі досліджень вивчення писемних, археологічних, іконографічних джерел і самого замку з упевненістю дозволяє встанови-

ти дати руйнації і відбудови його укріплень. Перемога Я. Собеського над турками в Хотині 11 листопада 1673 р. і тимчасове перебування там польського гарнізону спонукали уряд Туреччини видати наказ князю Молдавії щодо знесення замків у Нямці, Сучаві і Хотині [26, с. 295]. Молдавські власті виконували наказ неохоче і не вельми ретельно [23, с. 74, 91, 181-182]. У Хотинському замку було зруйновано лише південний мур з двома баштами, більшу частину південно-західної башти, зроблено проломи у західній і північно-західній частинах муру. На деякий час замок став непридатним для використання. Це спонукало польське командування спорудити в 1691-1692 рр. форт Окопи Святої Трійці, розташований поблизу впадіння Збруча у Дністер, за декілька кілометрів на північ від Хотина [14, с. 50-51].

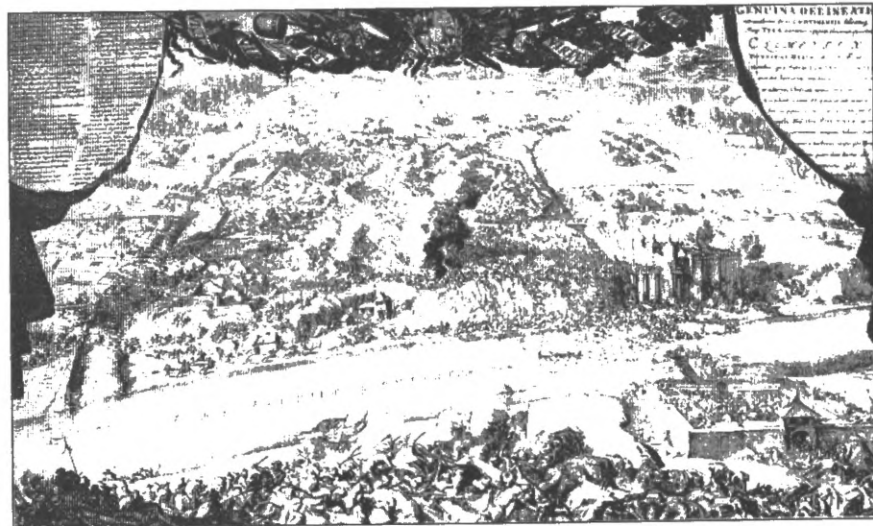
Замок простояв у непридатному для оборони стані до осені 1711 р., коли розпочалася його розбудова для потреб уже турецького гарнізону [15, с. 577; 23, с. 184]. Тоді замурували проломи, відбудували південно-західну башту з набагато товстішими за попередні стінами, спорудили новий південний мур і надбрамну вежу. Турки не відновлювали орнамент з християнською символікою, натомість, замуруючи пролом біля північної башти, виклали з цегли зображення кумгану або кав'ярника (як символу Стамбула). Одночасно будувалася Нова фортеця з високими валами і бастіонами. Замок втратив значення самостійного оборонного об'єкту і став елементом більш потужної системи оборони, прикриваючи зі сходу частину подвір'я Нової фортеці і слугуючи надалі арсеналом [28, с. 499]. Влаштування у нижньому ярусі нової надбрамної башти виходу дозволяло швидко виносити боєприпаси, саме тому не було засипано південно-східну ділянку замкового двору, в який з надбрамної вежі перекинули міст. Долівка другого ярусу цієї вежі у XVIII ст. лежала приблизно на 2 м нижче, ніж сьогодні, на що вказують бокові бійниці, які нині ледь виступають над рівнем долівки.

Таким чином, цитадель у Хотині набула сучасного вигляду лише у другому десятилітті XVIII ст., опинившись всередині новозбудованої ламаної лінії подвійного пасма земляних валів з мурованими казематами всередині, потужними, обличкованими каменем бастіонами по периметру та чотирма укріпленими брамами. У внутрішньому просторі Нової фортеці розмістилися житлові, військові, господарські та культові споруди. Тепер оборонний комплекс міг утримати 20-тисячний гарнізон з провіантом і боєприпасами у мирний час та до 60-ти тис. війська в період бойових дій [6, с. 96]. Цікаво, що французькими інженерами, запрошеними створити нові фортифікації, з невідомих нам причин у Хотині був реалізований вже застарілий на той час проект. Адже до кінця XVII ст. і довгі куртини, і гранчасті бастіони остаточно зникли з європейського оборонного зодчества через неможливість адекватного захисту від артилерії [21, с. 86-90]. Натомість постали багатокутні, подібні до зірки у плані, захисні споруди з численними променями гострокутних бастіонів, що

можливіше відновити можливість захисту від лобового гарматного обстрілу.

Але все це не завадило туркам почуватися у Хотинській фортеці цілком безпечно впродовж наступних майже ста років, аж поки в 1806 р. її остаточно не зайняло російське військо. 1812 року Хотин у складі Бессарабії перейшов під владу Російської імперії. Після того знову були здійснені певні перебудови як цитаделі, так і Нової фортеці. Мабуть, коли російські інженери проводили ремонт замку, був піднятий на 1,5-2 м рівень дошки другого ярусу в'їзної вежі і настилив мостів. Система зовнішніх укріплень орієнтовно у 1807 р. доповнилася Руською брамою, що розташовувалася між західним і північно-західним бастионом [18, арк. 2].

Звичайно, турецькі добудови і розширення замку в південному напрямку, а також ремонтні роботи, проведені росіянами в першій половині XIX ст. змінили початковий вигляд цитаделі, проте головний масив мурів і башт, палац, каплиця і казарми зберегли важливі риси й цікаві деталі замкової архітектури другої половини XV ст. Рятувальні та реставраційні роботи, які останніми роками інтенсивно ведуться в Хотинському замку, дозволять з часом відновити середньовічний антураж цієї цінної історико-архітектурної пам'ятки.

142. Битва під Чоцимом, ryt. Romeyn de Hooghe, Muzeum Książki Czternastowiecznej w Krakowie.

Рис. 1. Ромейн де Хоогге. Битва під Хогином. Офорт (1674 р.)

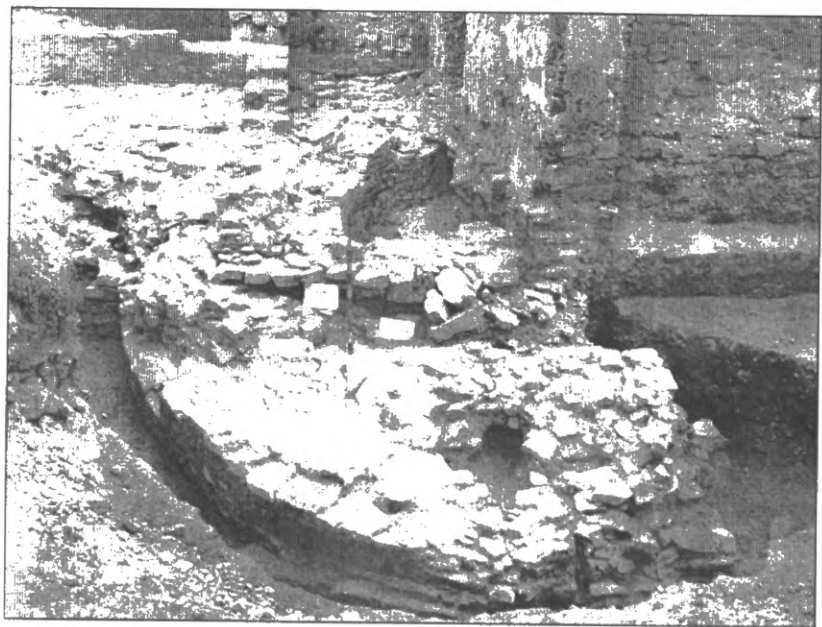

Рис. 2. Частина південно-східної башти, розкопана у 2009 р.

Джерела та література: 1. Возний І.П. Середньовічний Хотин у вітчизняній і зарубіжній історіографії // Український історичний журнал. - 2005. - Вип. 3. - С. 168-174; 2. Гоберман Д. По Северной Буковине. - Л.: Искусство, 1988. - 176 с.; 3. Деркачук Д.А., Тимошук Б.А. Хотин: Путеводитель. - Ужгород: Карпати, 1977. - 79 с.; 4. Zubovych T. Хотинський замок // Архітектурний вісник. - Львів, 2003. - № 4 (20). - С. 68-70; 5. Історія українського мистецтва: в 6 т. - К.: Гол. редакція УРЕ, 1967. - Т. 4. - Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. - 471 с.; 6. Липа К.А. Величне тло для подвійів. Архітектура у літературі та фольклорі XVI-XVIII ст. - К.: Наш час, 2009. - 199 с.; 7. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. - К.: Дніпро, 1989. - XVI, 591 с.; 8. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. - К.: Мистецтво, 1968. - 463 с.; 9. Мисько Ю. Керамічні матеріали з розкопок 2009 р. на території Хотинської фортеці // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (м. Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): Тези / Наук ред. О.В. Добржанський. - Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. - С. 17-19; 10. Мисько Ю.В. Турецькі панівфаянен з розкопок на території Хотинської фортеці // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Очаків, 17-19 жовтня 2009 р.). - К., 2009. - С. 277-279.; 11.

- Молдавско-польская летопись 1352-1564 гг. // Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – С. 105-116; **12.** Нариси історії архітектури Української РСР. (Дожовтневий період). – К.: Держвидав літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957. – 559 с.; **13.** Нестеров Т. Новая версия об этапах формирования архитектуры Хотинской крепости // Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимошука (м. Чернівці, 10-11 квітня 2009 р.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 51-52; **14.** Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. (Иллюстр. справочник-каталог): В 4 т. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – 375 с.; **15.** Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: Наука, 1964. – Т. 11. – Вып. 2. – 596 с.; **16.** Руснак О. Будівництво Хотинської фортеці у вітчизняній історіографії // Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці, 2003. – Вып. 5. – С. 71-75; **17.** Славяно-молдавская летопись Макария 1504-1551 гг. // Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – С. 75-93; **18.** Сьомочкін І.В., Мер'є О.В. Паспорт об'єкта культурної спадщини № 803/19. Руська брама (руїни) (комплекс споруд фортеці) // НА ДІАЗ «Хотинська фортеця». – 6 арк.; **19.** Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вып. 22. – С. 29-39; **20.** Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель / Автор текста и сост. альбома Г.Н. Логвин. – М.: Искусство; Лейпциг: Эдицион, 1982. – 454 с.; **21.** Яковлев В.В. История крепостей. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2000. – 400 с.; **22.** Długossii J. Historiae Polonicae libri XII / Cura A. Przewdzicki. – Cracoviae: Czas, 1878. – №. V. – 702 s.; **23.** Husar A. Dincolo de ruine cetăți medievale. – Iași: Inst. European, 2003. – 348 p.; **24.** Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J. Turowskiego. – Sanok: K. Pollak, 1856. – T.2. – S. 701-1222; **25.** Mys'ko J., Pivovarov S. Descoperirile monetare din curtea interioara a Cetatii Hotin (in baza materialelor de saptare din anii 2006-2009) // Al XI-lea simpozion de numismatica. Programul si rezumatele comunicariilor. – Chisinau, 2009. – 29-30; **26.** Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă pînă la a două domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743) // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – P.280-472; **27.** Nistor I. Istoria Basarabiei. – București: Humanitas, 1991. – 351 p.; **28.** Resmi Ahmed Efendi (1700-1783) // Călătorii străini despre țările române. – București: Editura Academiei Rom., 1997. – Vol. 9. – P. 497-500; **29.** Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa: G.L. Glücksberg, 1846. – T. 2. – 572 s.; **30.** Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei (...) de la Dragoș-vodă pînă la Aron-vodă // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău.: Hyperion, 1990. – P. 23-118; **31.** Wielkie Muzea: Polska. Zamek Królewski na Wawelu, Kraków. – Warszawa: HPS, 2007. – 144 s.; **32.** Żygułski Z. Sławne bitwy w sztuce. – Warszawa: Pagina, 1996. – 223 s.